

TOLMINSKE POVEDKE ALI SLIKE NEKEGA ČASA

DARJA SKRT

POVZETEK

Tolminsko, hribovita, ponekod tudi gozdnata pokrajina, prepletena z obilico rečnih in potočnih voda, čuva v svojem jedru bogastvo pravljичnega in povednega sveta, nastalega skozi stoletja. Naj bo to ljudsko slovstvo spomin na preteklost ali pa zrcalo neke dobe, s sabo vsekakor prinaša odsev vsakdanjika, ne glede na to koliko so dejstva ovita v simbole nadnaravnega in skrivnostnega.

V drugi polovici 19. stol. se je pod vplivom romantičnega zgodovinarstva in nastajajoče nove vede etnologije začelo tudi na Tolminskem zbiranje in zapisovanje pravič in povedk. Niti pravičice, niti bajke, niti legende ne zmorejo takšne zrcalne podobe družbe in odnosov v njej v nekem času kot ravno pripovedke. Tega se je verjetno zavedel tudi prof. Janez Dolenc, ki je obravnavane povedke izdal v knjigi s simboličnim naslovom Zlati Bogatin.

TOLMINSKO

Tolminsko leži na prehodu med alpskim svetom osrednjega dela Julijskih Alp na severu ter mediteranskim svetom na jugu, s katerim jo povezuje beneškoslovensko hribovje na zahodu, na vzhodu in jugovzhodu pa predalpsko območje Cerkljanskega hribovja ter dinarski svet Banjške planote.

V kulturnem smislu se na tem območju stikata in prepletata alpski in mediteranski kulturni krog. Prepletanje kulturnih prvin pa je tudi zgodovinsko pogojeno s pripadnostjo Oglejskemu patriarhu in Goriškim grofom do 16. stol. (v cerkvenem oziru do 18. stol) nato pa Habsburški monarhiji Avstroogrške države do leta 1918. Do cerkvenih reform pod Jožefom II po letu 1780, se je to območje tako gospodarsko kot duhovno vezalo na Čedad, posebej še zaradi dokaj samostojne cerkvene uprave tolminskega arhidiakonata, ki ga je za celotno območje imenoval Čedajski kapitelj. Tudi to je pripomoglo, da še danes prebivalci neradi slišijo, da pripadajo Goriški, pač pa se imajo za samosvoje - Tolmince. V okviru tolminske se sami ločujejo še po pokrajinskih enotah: Trenta, Bovško, Kobariško, Kobariški Kot, Tolminska kotlina, Baška grapa, Idrsko, Šentviška planota.

Tolminsko, hribovita, ponekod tudi gozdnata pokrajina, prepletena z obilico rečnih in potočnih voda, čuva v svojem jedru bogastvo pravljичnega in povednega sveta, nastalega skozi stoletja. Naj bo to ljudsko slovstvo spomin na preteklost ali pa zrcalo neke dobe, s sabo vsekakor prinaša odsev vsakdanjika, ne glede na to koliko so dejstva ovita v simbole nadnaravnega in skrivnostnega. Poleg tega je imela Tolminska srečo, da se je dovolj zgodaj za njeno ljudsko pripovedništvo zanimalo dovolj učenih ljudi. Z zbiranjem in objavo so pred pozabo rešili veliko število pravič in povedk, saj jim prihajajoči nov način življenja v tehnološko ekspanzivni kulturi 20. stol. ni bil naklonjen. V glave ljudi so se namreč prikradle nove sanje in želje, nove pravljичne razlage vsega kar nas obdaja in se upodablja in

udejanja v slikovitem svetu reklam, brezštevilnih limonadastih televizijskih nadaljevanj in t.i. šund literaturi.

Stari svet se pred mladimi izgublja iz spomina, razgrinja in znova vrača pa se v obliki knjig in ponovnega iskanja indetitete, tako tesno povezane z naravo, ki nas obdaja.

Brez dvoma je za razumevanje ljudskega slovstva pomembno vsaj delno poznavanje zgodovinskega dogajanja. Da bi bolje dojeli svet takratnega človeka, ki je bil v večini kmet, si oglejmo kakšen je bil zgodovinski tok dogajanj na Tolminskem.

KRATEK ZGODOVINSKI PREGLED

Najstarejše predslovanske najdbe na Tolminskem so¹:

1. jamsko nadišče Divje babe pri Šebreljah nad dolino reke Idrijce, s sledovi iz srednjega paleolitika okoli 70.000 do 35.000 let pr.n.št.
2. arheološko najdišče na Mostu na Soči, ki datira od srednje bronaste dobe dalje (14. do 13. stol.pr.n.št. dalje) in sega oz. se nadaljuje v železnodobno svetolucijsko halštatsko kulturo.
3. najdišča v Tolminu iz mlajše bronaste dobe (ok. 1100 pr.n.št.) pa dokazujejo obstoj tedaj v srednjeevropskem prostoru obstoječe kulture žarnih grobišč tudi v Zgornjem Posočju.
4. najdišče v Idriji ob Bači imenovano tudi idrijska kulturna skupina, ki jo označujejo že prodor Keltov v 3.stol pr.n.št..Ta kulturna skupina je mejila na rimsko državo na jugu in keltskim Norikom na severu.

V rimskem obdobju je bilo to območje vključeno v rimsko deseto regijo, vendar pa je oddaljenost pokrajine in odmaknjenost od glavnih poti povzročila stagnacijo prej cvetočih kulturnih centrov.

V času preseljevanja ljudstev so sicer številna ljudstva, ki so preko tega ozemlja vdirala v bogato Italijo, pustila le redke sledove. Staroselci pa so se na tem ozemlju obdržali do prihoda Slovencev, katerih naselitev se je na tem ozemlju utrdila predvsem po končanih vpadih Madžarov v Italijo v 11.stol.

Leta 1077 je nemški cesar Henrik IV podaril Furlansko krajino, ki ji je pripadalo tudi Tolminsko, Oglejskemu patriarhu, ki je tako dobil posvetno in cerkveno oblast fevdalca na tem ozemlju do konca 15.stol. Oglejski patriarh je izvajanje cerkvene oblasti prepustil kapitlji v Čedadu, le - ta pa je imenoval upravnika - gastalda v Tolminu.

V tem času je potekala tudi t.i. "rovtarska kolonizacija", ko se je naselitev pomaknila tudi v bolj gorate in odročnejše predele Tolminskega. Patriarh Bertold je sredi 13.stol naselil nemške priseljence iz tirolske doline Pustertal v stranske gore in pobočja Baške grape, slovenske kmete med Tolminom in Kobaridom ter iz Oslice iz sosednje kranjske strani pa je naselil v rihtarijo Plužnje nad Idrijco. Dolžnost teh "kolonizatorjev" je bilo krčenje in obdelava gozdnega in neobljudenega sveta, zato pa so bili oproščeni mnogih davkov in dajatev, ki so jih morali plačevati njihovi sosedje. Oprostitev vseh teh dajatev je imela za posledico več osebne svobode,

manjša pa je bila tudi kontrola oblastnikov in zemljiških gospodov, zato se je tu razvil poseben, svojski svet, na katerega so bili, kljub težkemu življenju, posebno ponosni.

Z upadanjem oblasti oglejskih patriarhov, se je začela od 14. stol dalje krepiti oblast posameznih fevdalnih družin, posebno še Goriških grofov. Ko pa je leta 1500 umrl zadnji potomec goriških grofov, je njihovo posest in pravice podedoval habsburški cesar Maksimilijan in jih tudi ohranil v bojih z Benečani, ki so si tedaj na ruševinah oglejske oblasti pridobili Furlanijo in Beneško Slovenijo.

Tolminsko je dokončno prešlo pod Habsburžane leta 1521, ko je bila s pogodbo v Wormsu določena meja med Avstrijo in Beneško republiko.

Bovško je postalo samostojno glavarstvo zaradi zvestobe avstrijskemu cesarju med avstrijsko - beneško vojno.

Večstoletne vojne, zamenjava oblasti, ki je z mejo med habsburškim in beneškim ozemljem odtrgala Tolminsko od prejšnjih središč v Furlaniji, spremenjene gospodarske razmere ob prehodu iz naturalnega v denarno gospodarstvo, ter postopno odvzemanje nekaterih upravnih in sodstvenih pravic, ki so jih imeli Tolminci pod beneško upravo, vse to je poslabšalo položaj tolminskega kmeta. Posledica pritiskov in vedno večjih zahtev pa so bili seveda upori proti fevdalcem. Prvi večji upor je bil leta 1513 do 1515, največji, ki ga označujejo ko "veliki tolminski punt" pa leta 1713.

Že v prvi polovici 18. stol. je začelo tedanje tolminsko glavarstvo prehajati v odvisnost od glavarstva v Gorici, po letu 1754 pa je izgubilo svojo samostojnost in postalo odvisno od novoustanovljene okrožne oblasti v Gorici. Z ukinitvijo samostojnosti Bovškega glavarstva 1850. leta, se je vsa Tolminska združila v okrajno glavarstvo Tolmin v okviru ponovno oblikovane grofije Goriško - Gradiščanske.

Napoleonove vojne na prelomu 18. in 19. stol. so prizadele tudi Tolminsko, kamor so vdrl Francozi, ko so požgali utrdbo na Predelu. Večji del Tolminske je prišel pod Ilirske province. Po porazu Napoleona pa je Tolminsko ponovno pripadlo habsburški oblasti.

Do prve svetovne vojne je tudi na Tolminskem potekalo gospodarsko, kulturno in narodnopolitično življenje, ki ga je pretrgala prva svetovna vojna, ko se je celotno Posočje spremenilo v bojišče - t.i. "Soško fronto". Po končani vojni in razpadu Avstroogrške monarhije je Primorska in z njo seveda Tolminsko pripadlo Italiji. Prodor fašizma v Italiji, ki je imel za posledico tudi narodno zatiranje na Primorskem, je vzbudilo odpor Tolmincev. Najbolj dejavna je bila ilegalna organizacija TIGR.

Po drugi svetovni vojni je po političnem boju za zahodne meje Slovenije leta 1947 tudi Tolminsko dokončno pripadlo Jugoslaviji, po razpadu le-te 1991. leta pa je del samostojne Slovenije.

Skozi ves ta čas pa so nastajale med ljudmi povedke in pravljice, ki so odražale sanje ljudi, njihovo razlago nenavadnih dogodkov in upanje na boljši jutri. Z devetnajstim stoletjem in tehnično revolucijo, ki prinaša tudi močne družbene spremembe in drugačno ozaveščanje ljudi, pa začne ta svet zamirati.

Etnologija uvršča pravljice in povedke v sklop duhovne kulture in sicer pod razdelek umetnost oz. besedna umetnost.

Razlogi za nastanek ljudske umetnosti so raznoliki. V tej zvezi je govor o sproščanju duševnih napetosti in strasti, o zadovoljevanju družbenih potreb, povezanih v prvi vrsti s svetom verskih predstav, o potrebi in težnji po sporočanju, izražanju čustev in doživetij. Med izvire umetnosti naj bi sodila mikavnost umetniškega oblikovanja, draž ustvarjanja. Nekatere oblike umetnostnega izraza povezujejo z vsakdanjim ali določenim delom. Sploh naj bi bila umetnost na bolj zgodnjih stopnjah kulturnega razvoja mnogo tesneje povezana z vsakdanjostjo kot v kasnejših zgodovinskih razdobjih².

Poleg čarovnih formul in zagovorov so bili v nevezani besedi z oblikami verske zavesti tesno povezani miti, kasneje do določene mere pa še nekateri pregovori in legende, ki so imeli tudi vzgojni značaj.

Med stvaritve s povsem profano vsebino in v prozni obliki spadajo pripovedke, pravljice in uganke.

V drugi polovici 19.stol se je pod vplivom romantičnega zgodovinopisja in nastajajoče nove vede etnologije začelo tudi na Tolminskem zbiranje in zapisovanje pravljič in povedk³. Zapisovalci in raziskovalci še posebno pa Andrej Gabršček so menili, da je ljudsko slovstvo: "...cvet narodovega življenja in da nam iz njega odseva vse notranje in zunanje življenje vsakega naroda."⁴. Pravljice so se rojevale ob mrzlih zimskih večerih, ko so se pri predicah zbirali fantje. "Tu so se zbijale razne vsakovrstne šale, pripovedovale pravljice, popevale stare pesmi in skladale nove pesmi in pravljice."⁵ Gabršček kot vir pravljič omenja tudi razne popotnike (branjevce, berače), ki so v zahvalo ali dar za prenočišče pripovedovali in kratkočasili otroke in odrasle.

In kaj nam tolminske povedke povedo danes?

Prof.Janez Dolenc⁶ se je ubadal z razdelitvijo povedk in je tolminske povedke razdelil v deset razdelkov⁷:

- bajne povedke
- legendne povedke
- coprniške povedke
- zgodovinske povedke
- razlagalne povedke
- strašljive povedke
- roparske povedke
- šaljive povedke
- živalske povedke
- novelistične povedke

V pričujočem zapisu in razmišljanju si bomo zaradi obilice podatkov, ki nam jih povedke nudijo поблиže ogledali le prve razdelke.

Bajne povedke zajemajo vsa bajna bitja iz predkrščanske dobe, kot so velikan, divji mož, divja baba, krivopeta, vedomec, mora, divja jaga ipd.⁸

Kar nam v tem razdelku najprej pade pred oči, je izjemen položaj ženske kot nosilke znanja, vedenja, prerokovalskih sposobnosti in neke notranje, nefizične moči. Ženske kot glavne nosilke zgodbe se pojavijo v kar 24-ih povedkah od skupno 35 povedk. Pojavijo se kot divje babe⁹, duge babe¹⁰, jage babe¹¹ in krive pete¹². Za ženski lik lahko vzamemo tudi moro¹³ in jago¹⁴, ki se personificirata v ženski podobi. Posebno mesto zavzemajo tudi duše, ki so v zgodbicah ženskega spola, imenovane farce oz. zaplantane (začarane) duše¹⁵.

Udeležba moških kot glavnih akterjev povedke pa je dokaj skromna.

Njihovo znanje in moč pridejo le redko do izraza. Pojavijo se le v osmih povedkah kot bedunci (vedomci)¹⁶, gejd¹⁷, divji mož¹⁸ in Krukler¹⁹, sem pa končno lahko uvrstimo tudi škrate, saj se personificira v moškem liku²⁰.

Od kod tako močna vloga žensk?

Brez dvoma gre iskati pripomočke za razlago v historičnih dogodkih. Janez Dolenc uvršča nastanek motivov in oseb povedk še v predkrščanski čas.

Močnejše naseljevanje Slovanov na to področje se je pričelo šele od 8.stol. dalje. Ozemlje so zavzeli in nato naselili kot vsa nomadska ljudstva pred njimi: z osvajalnimi pohodi in vojnami. Zato lahko sklepamo, da so se tudi na Tolminskem spustili v vojno s staroselci - poljedelci in jih premagali, nato pa to področje tudi naselili. Bogo Grafenauer opisuje naseljevanje alpskih Slovanov zelo nazorno: "Alpski Slovani so prišli v zelo opustošene pokrajine, tudi sami so uničevali staro romansko prebivalstvo. Tudi gospodarsko so zaostajali za Germani. (...) Obsežni deli sloveskega ozemlja so bili takrat še zarasli z gozdovi. V prvem času so se Slovani naseljevali predvsem v posameznih naselbinskih jedrih..., kjer je bilo le mogoče so se naselili na staro kulturno zemljišče."²¹

Iz zgornjih podatkov lahko predvidevamo, da so se na določen način spojili s preživeli staroselci. In kdo je preživel osvajalne vojne Slovanov (pa tudi Obrov)? Gotovo je, da so bile to v veliki večini ženske. Možje so morali v boj za obrambo svojega doma, ženske pa so ostale doma. Večina mož je padla, preživele ženske pa so se umaknile na obrobje novonastale skupnosti slovanskih prišlekov. V povedkah živijo vse divje oz. duge babe²² v jamah, pod skalnim robom blizu izvira, nad prepadi, na robu jase, na robu grebena v bližini planine, vrh senožeti, nad vasjo v bližini gozda, skratka daleč proč od naselja. Verjetno so se Slovencem zdele staroselke čudne, skrivnostne, polne čudodelnega znanja, zaradi tega pa tudi strašljive in grozeče. Zato so jih dojeli in jih naslikali v spomin kot velikanke, z dolgimi razmršenimi lasmi, polnimi uši (ki so jih resnici na ljubo imeli v obilici tudi oni sami), s petami obrnjenimi naprej (krivopete) in oblečenimi v čudna oblačila. Veliko tesnih, pravzaprav nekakšnih sosedskih stikov z njimi niso imeli, saj so se staroselke zadrževale le na obrobju naseljenih področij. Kljub svoji skrivnostnosti so svoje znanje razdajale novim domačinom. Le-ti, prej vajeni bolj nomadskega

življenja ali kvečjemu motičnega poljedelstva niso znali sestaviti lesenega pluga. Zato so jim svetovale kako ga izdelati²³. Njihov nasvet je ohranjen v verzni sestavi in se različne variante med sabo le malo razlikujejo. Nasvet se je glasil:

"Drgavit, drgavit
narobe zvit,
črna trna pregl,
to bo stanovit." ²⁴

Nato so jih naučile orati z živino oz. voli²⁵.

Pokazale so tudi kako zvezati drva, da jih lažje pripelješ iz gozda domov²⁶, naučile so jih sirit²⁷, nabirale so zelišča in zdravile ljudi²⁸. Včasih so se približale ljudem in jim svetovale kdaj je primerno sejati in kdaj pobirati pridelke saj so znale napovedovati vreme²⁹. Skratka nove slovanske prišleke in osvajalce so kultivirale in jih naučile poljedelstva. Zanimivo je tudi, da so staroselke vedno učile in naučile le moške, medtem, ko jih ženske niso sprejele, jim niso verjele ali pa so se jih bale³⁰. Ženske so divje babe tudi uporabljale kot zastraševalni element pri vzgoji otrok.

Čisto na koncu tega razdelka pa lahko poudarimo še element umiranja starega sveta. Ta proces je v povedkah zelo nazaorno prikazan na dva načina.

Prvi je poroka.

Obstajata dve lepi povedki, kjer se divja čeča in krivopeta poročita z domačinom, kmetom³¹. Obe imata sposobnost jasnovidnosti.

Divja čeča je spadala k skupini divjih bab, ki so naučile kmete orati z voli. Po poroki je povila prvorojenca, ki ga je zadušila, saj je videla v prihodnost. Videnje pa ji je pokazalo, da bo sin pridanič in bo končal na vešalih. Njeno sposobnost uniči stara mati v hiši, saj ji ponoči položi v posteljo, dolge razčesane lase, ki jih je sicer imela spuščene preko postelje. Divji čeči so prav njeni lasje dajali moč jasnovidnosti in s tem na nek način tudi vodilni ali pa vsaj enakopravni položaj v družini. Ob tem dejstvu se nakaže tudi vprašanje matriarhalnih elementov v družbi in družini, vendar je to vprašanje tako kompleksno, da zahteva poglobljenejšo in obširnejšo raziskavo in študij. Vsekakor pa ne gre zanemariti predlog Sellnowe, da vzamemo: "...kot načelo delitve proizvodnje, ki upošteva tudi odnose v proizvodnji, to je organizacijo proizvodnje in razvoj produktivnih sil."³² Divja čeča tudi drugič rodi sina, ki pa postane kmet. Poljedelstvo se tako dokončno utrdi, z njim pa prav gotovo tudi določena oblika družine in družbe, ki je brez dvoma patriarhalna.

Tudi poroka krivopete z domačinom ima podoben rezultat. Krivopeta se ob moževi odsotnosti odloči pobrati še nezrel pridelek, ker vidi v prihodnost, da prihaja toča, ki bo vse uničila. Po prihodu domov, jo mož nadre, zlo pa ji stori šele takrat, ko vidi, da je imela prav, saj je toča uničila vsem ostalim ves pridelek. Takrat jo imenuje krivopeta, čeprav ji ob poroki obljubi, da jo ne bo v skupnem življenju nikoli tako imenoval. Krivopeta odide in se nikoli več ne vrne. Zaradi njenega večjega znanja, srčnosti in videnja naprej, se možu še prikaže in mu najprej podari štrečno volne, ki se nikoli ne konča, nato pa ga nauči še kako se naredi lesen plug. Nato pa zopet

izgine v neznanu in se nikoli več ne vrne. Spomin na stari svet je le znanje oz. del znanja, ki je ostalo za njo.

Drugi način umiranja starega sveta pa je prihod krščanstva.

V povedkah se divja baba pojavlja tudi kot jaga (jaga baba, duga jaga, divja jaga). Divja jaga je rada razsajala ob smrti. Takrat je pred sabo vse pomendrala in človek se je pred njo lahko rešil le tako, da se je vlegel na narisan križ. V povedki Divja jaga³³, kmeta reši gotove smrti svetinja, ki jo je dobil iz Rima.

Spet drugič postavi duga jaga kmeta pred preiskušnjo, ki pa jo po nasvetu svoje žene in duhovnika uspešno reši in jo za vedno prežene iz svojih krajev³⁴.

Kot simbol novih moči se pojavi "pobč" Janez, ki ga ulovi jaga baba in ga skuša ujeti na limanice z lešniki (simbol plodnosti?). Vendar se fantek znajde in jo obglavi. Tudi v teh krajih se jaga baba ne pojavi več³⁵.

Legendne povedke

Legendne povedke zajemajo vse motive v zvezi s krščanstvom, tako pozitivne osebe (Jezus, Bog, Mati božja, sv. Peter, sv. Ana) kakor tudi negativne (hudič, hudoba, hudobni škrat, Lucifer).

Stari predkrščanski, predslovenski svet je torej umrl. Rodila se je nova kultura z novim ljudstvom. Iz zgodovine vemo kaj je v kulturnem in političnem pogledu pomenilo pokristjanjevanje. Krščanstvo je dalo absolutni pečat, ne samo Slovencem in slovenskemu prostoru, pač pa celotni Evropi. S prihodom krščanstva na Tolminsko stari svet v vidnem (institucionalna religija, kultura, staroselski prebivalci) polju popolnoma umre. Zasidra pa se v podzvesti sedaj tu že ustaljenih Slovencev in se zrcali skozi razlago dogodkov okoli sebe. Spoji se s krščansko mistiko in religijo ter oblikuje nov svet, svet po meri Tolminca - kmeta, ki tu živi.

Največ dela so imeli Tolminci s preganjanjem hudiča. Kar 13 legendnih povedk³⁶ od 23 prikazuje kako je hudič skušal ljudi, kako jim je hotel škodovati in kako so ga Tolminci in Tolminke premagali.

Uvajanje novosti, gradnja novega hleva³⁷, mlina³⁸ ali izdelava stopnic oz. poti na Rombon³⁹, je zahtevala od domačinov veliko znanja, pa tudi denarja. Obojega jim je na žalost primanjkovalo. V svoji podjetnosti, pa tudi želji po obstanku, so naredili nekakšno pogodbo s hudičem. Pogodba pravi, da jim bo hudič vse željeno zgradil do jutra in sicer prej preden petelini zakikirikajo. Za plačilo pa bo zahteval človeško žrtev, to je človeka, ki bo prvi prestopil prag njegovega dela. In res, hudič se trudi in dela celo noč, kmetje pa so vedno bolj v skrbeh, saj delo hitro teče in z gotovostjo bo končano pred petelinjim kikirikanjem. Popade jih strah, saj vedo, da bo od njih zahteval plačilo - človeško žrtev. Nato nastopi odločilni element. Prestrašene kmete - gospodarje vedno rešijo njihove odločne, sposobne in pametne žene, ki petelina prebude preden vstane zora. Hudič je poražen, mora se umakniti brez plačila, delo pa je tudi opravljeno. V povedki Hudič in šivilja⁴⁰ se

hudič direktno spopade z mlado šiviljo, vendar na koncu prav neumno in neslavno propade. Znanje, skromnost in sposobnost premagajo pohlep po moči, zmagi in oblastnosti.

Že v bajnih povedkah nakazana močna vloga ženske, se tu ohranja, vendar na veliko manj opazen in bolj prefinjen način. Če so v bajnih povedkah bile divje babe popolne nosilke znanja in so prišleki in na novo nastajajoči kmetje izpadli kot skorajda popolni nevedci, se v legendnih povedkah slika nekoliko spremeni. Tu je kmet že gospodar. On odloča. Odloča sam ali pa skupaj z drugimi možmi. Odločitev se v tistem trenutku zdi najboljša ali pa morda edina pravilna. Manjka pa ji vpogled v prvi naslednji korak v prihodnost. V prihodnosti se kmalu pojavijo hudi problemi, ki moškega prično prepozno stiskati za vrat. Šele v tem trenutku se pojavi njegova žena (ali pa katerakoli druga ženska), ki s prisebnostjo, logičnostjo in odločnostjo reši problem. Moški se zave njene moči, ki jo slikovito izreče: "Kar hudič ne zmore, baba pripomore." Te povedke nam dajo misliti, da kljub uradno patriarhalni družini in celotnemu družbenemu sistemu, ki je temeljil na moškem principu in moči, ženska na Tolminskem le ni imela tako stranske neopazne in nespoštovane vloge. Čisto očitno je, da se njena vloga ni omejevala le na rojevanje otrok in na tekanje okoli moža, da mu v vsem ugodí. Pri pomembnih, pa verjetno tudi manj pomembnih stvareh je imela svojo besedo, ki je v končni fazi tudi nekaj pomenila.

Če slednjo trditev postavimo ob bok gospodarski zgodovini na Tolminskem, se srečamo z dejstvi, ki našo trditev glede vloge ženske v družini in ožji družbi (t.j. vaški skupnosti) samo še potrjujejo. Borna tolminska pokrajina je svojim prebivalcem, predvsem kmetom, nudila le malo možnosti za preživetje. Njiv skorajda ni bilo, gozdovi so bili bolj borni, zato so se morali ljudje znajti drugače. Že od srednjega veka dalje vse tja do prve svetovne vojne se je uveljavljalo sezonsko delo oz. sezija. Zgodovinar Drago Sedmak v svojih raziskavah o sezonskem delu oz. seziji pove: "Sezonski delavci so začasno delali v gozdovih Slavonije, Bukovine, Galicije in Transilvanije. Najdemo jih tudi pri regulaciji rečnih in hudourniških strug, ter pri izgradnji železniških prog in predorov, kjer so delali celo še na začetku našega stoletja⁴¹". Posebna oblika sezonskega odhajanja v tujino je bilo tudi krošnjarstvo ali hauzirovstvo. obstojale so štiri vrste krošnjarjev⁴²:

1. cúnjarji - pobirali so odpadke kot so cunje, kosti, ščetine, parklje, rogove, perje in jih zamenjavali s predmeti kot so: igle niti, trakove, ogledalca, zaponke, sponke, glavnike....
2. krošnjarji ali hauzirovci - ponujali so tekstilno blago, galanterijo, kovinske in usnjene izdelke, obuvala....
3. suknjarji - prevažali in prodajali so blago po celotni avstroogrski monarhiji s konjsko vprego. za nakup blaga pri židovskih trgovcih so se zadolžili in po opravljenem delu oz. seziji so obveznosti poravnali. Za vsak slučaj, da ne bi izgubili svojega premoženja, pa so se zavarovali tako, da so imetje pred potovanjem prepisali na ženo.

4. optikarji - delovali so kot nekakšni potujoči očesni zdravniki, saj so ljudem ugotavljali okvare oči in določali dioptrijo. Poleg očal in nanosnikov so ponujali tudi toplotne, tlakomere in daljnoglede.

Iz zgornjega lahko vidimo, da je bila na Tolminskem odsotnost moških od doma zelo pogosta. V času njihove odsotnosti, je vso odgovornost, organizacijo in delo doma prevzela žena. To ji je vlivalo samozavest, hkrati pa ji je tudi dajalo statusno boljši položaj v družini in družbi. Njen glas je bil toliko močan, da se je lahko zapisal tudi v spomin povedk.

Če se ozremo na delitev arhaične formacije družbe in pustimo za sabo razprave o matriarhatu in patriarhatu, lahko opazimo pri vlogi moškega v družini in družbi podobnost vodilnim položajem moških v prvotnih srenjah lovcev in nabiralcev, "...ker vodilnega položaja moških v prvotnih srenjah lovcev in nabiralcev, kakor njim lastne očetvoske odnose ne moremo istovetiti s patriarhatom, ker vodstvo moških ni dosegalo več kot avtoriteto."⁴³ Seveda gre v primeru Tolminske že za višjo in razvitejšo obliko gospodarstva in celotnega družbenega ustroja (končno povedke le izhajajo od začetka srednjega veka in fevdalizma dalje). Vendar se v družini ohranjajo ali pa na novo vzpostavljajo nekakšne že znane oblike odnosov v družini, ki so tu nastale pod pritiskom težkih geografskih naravnih in geografskih osnov za določeno obliko gospodarstva.

Legendne povedke, ki vključujejo svetnike so le 4 od 23-ih. Prvi dve pripovedujeta kako je nastala cerkev sv.Margarete v Klarjah⁴⁴ in dogodke pri postavitvi cerkve sv.Brica v Volarjih⁴⁵, drugi dve pa nakazujeta kaj vse se lahko zgodi, če se ne spoštuje cerkvenih zapovedi⁴⁶ oz. kako lahko tako spoštovanje in molitev rešijo človeka⁴⁷. Te štiri povedke so glede na celotno število legendnih povedk v manjšini, nakazujejo pa prihod in vzpostavitev krščanske etike in morale v ljudsko pojmovanje dobrega in zlega.

Ostaline starega sveta in predkrščanskega verovanja se združijo v kalamonu⁴⁸, ki ga imajo ljudje doma. Nevšečnosti, ki lahko nastanejo zaradi nepravilne uporabe sicer odganjajo s klicanjem Marije in Boga, vendar knjige ne uničijo, pač pa jo ohranijo.

Coprniške povedke

Verjetno ni naključje - ne glede na to koliko je ta vrstni red Janez Dolenc zavestno izbral - da legendnim povedkam sledijo coprniške povedke. Copranje, čaranje, uroki in skriti začarani zlati zakladi, so se v ljudskem vedenju in znanju ohranili daleč v začetke industrijske dobe 19.stol. neglede na to, da jih je cerkev preganjala in prepovedovala.

V tem razdelku se pojavijo coprniki in coprnice, zagovarjalci vseh urokov in bolezni ter klicatelji hudiča s kalamonom v roki. Veliko je pripovedk, kjer se dogajajo

coprnijske v zvezi s planšarstvom npr.: zacoprane košpe, zacopran kotel, zacoprana pinja...

Vzroke za takšno pozornost zacopranim predmetom iz planin gre iskati v izredni pomembnosti ovčjih in kravjih planin v gospodarski strukturi tolminskega kmeta. Plodnih površin v obliki njiv in polj je na Tolminskem izredno malo. Zato so se kmetje, poleg obdelave v večini primerov le manjših krpic zemlje, ukvarjali predvsem z živinorejo. Spomladi in poleti se je živina pasla na vaških travnikih, poleti pa so jo odgnali v planine. Planine so bile zaradi strmih gora v glavnem ovčje in kozje, le na položnejših predelih je bilo nekaj kravjih. Od pridelka, ustvarjenega na planini, je bila v marsičem odvisna njihova prehrana, pa tudi ostali življsko pomembni artikli, ki so jih dobivali z menjavo ali prodajo sira, skute, masla, volne...

V coprniški povedkah se ustvarja dualističen odnos do zacopranosti.

V povedki Zacoprane košpe si je pastir pomagal z zacopranimi košpami⁴⁹ pri paši ovc in koz. Zacoprane košpe so mu čuvalje živino, da ni zbežljala in se porazgubila po strminah gora.

Ta povedka nam daje misliti, da so pri čuvanju ovac uporabljali tudi magijska ali coprniška dejanja. V trdem boju za obstanek so si pač pomagali z vsem razpoložljivim znanjem in vedenjem kar so ga premogli.

Na drugi strani pa lahko opazimo tudi sledove črne magije. Zacopranost je lahko negativna, če izvira iz škodoželjnosti človeka. S pomočjo copranja so sosede kradli⁵⁰ mlečne izdelke ali pa preprečevali nastanek le-teh⁵¹. V vseh takšnih primerih so ljudje poznali zagovore in zaščitna dejanja, ki so jih varovali pred zacopranostjo.

Posebno petlarji (berači) so bili vešči takega znanja in so ljudem pomagali v zameno za kos kruha in prenočišče. Petlerji se pojavljajo skozi vse vrste povedk. To so bili brezdomci, brezimetniki, ki so potovali po svetu ter prosili za grizljaj hrane in prenočišče. Bili so polni poznavanja in znanja o ljudeh, o naravi in njenih zakonitostih, saj so bili od obojega odvisni. Vseskozi se pojavljajo kot nosilci nekakšnega nedoumljivega znanja. S svojimi nasveti prihajajo kot rešitelji eksistenčnih problemov kmetov in z zornega kota našega pojmovanja sveta se nam kažejo kot filter tedanje nižje, predvsem kmečke plasti družbe. Zato se petlarji skozi vse povedke pojavljajo kot pozitivne, na prav poseben način spoštovane osebe, ki se jih drži nekakšna nenapisana zapoved nedotakljivosti. Med kmeti je veljalo nenapisano pravilo, da jih ob njihovi prošnji za grizljaj hrane in prenočišče ne smejo odgnati proč, saj se jim kasneje to lahko maščuje.

Tretji pomemben sklop coprniških povedk sestavljajo povedke o skritih in neodkritih zakladih. Veliko je motivov o skritem zlatu v gori Bogatin, kamor so ljudje zares hodili kopat zlato⁵². Vendar so bili ti pohodi popolnoma neuspešni. Kadarkoli so zlat zaklad našli, sta jim narava ali Bog na tak ali drugačen način preprečila, da bi ga izkopali in odpeljali s sabo.

Najlepše odslikava ves smisel skritega zaklada v Bogatinu prav povedka z naslovom Zlati Bogatin. v tej povedki se znova pojavljajo nekateri elementi, ki so sicer značilni tudi za ostale:

- prepad kot simbol med znanim in neznanim
- človeški pohlep kot destruktivna sila v človeku, ki mu preprečuje, da bi našel blagostanje in srečo.

Zlato ohranja v vseh časih in družbenih sistemih svojo veljavo in vrednost. Zato zlati zaklad prav lahko razumemo kot končni cilj iskanja sreče in zadovoljstva. Cilj pa se odmika sorazmerno z rastjo pohlepa po nepotrebnih in čezmernih materialnih dobrinah, dokler dokončno popolnoma ne izgine, človeka pa pahne v nesrečo ali celo smrt.

Vsekakor so povedke z motivom zlatega zaklada povezane tudi z moralo, etiko in normami, ki oblikujejo nek čas. Vrednost zlatega zaklada je brezčasna in večna. Sanje o tem kako ta zaklad izgleda pa je prirojen dobi v kateri človek živi. Edino kar je v sanjah večno kot zaklad pa so človeška neskromnost, neumnost in pohlep, ki v človeku zbudijo stanje hazarderstva v katerem človek zastavi tudi svoje življenje, za majhen košček slike zlatega sija v svojem žepu. Zato so v teh povedkah zaklad odkrili in videli le skromni ljudje, ki od neba in narave niso zahtevali ničesar, kar bi presegalo njihove meje.

Janez Dolenc pa pojmuje zaklad kot simbol človekovega duhovnega bogastva in spomina na preteklost, odetega v ljudske povedke, pravljice in pesmi. Zato tudi takšni zbirki spominov simbolično nadene ime Zlati Bogatin.

Za konec pa v kratkih stavkih preglejmo še opredelitve ostalih povedk

Zgodovinske povedke

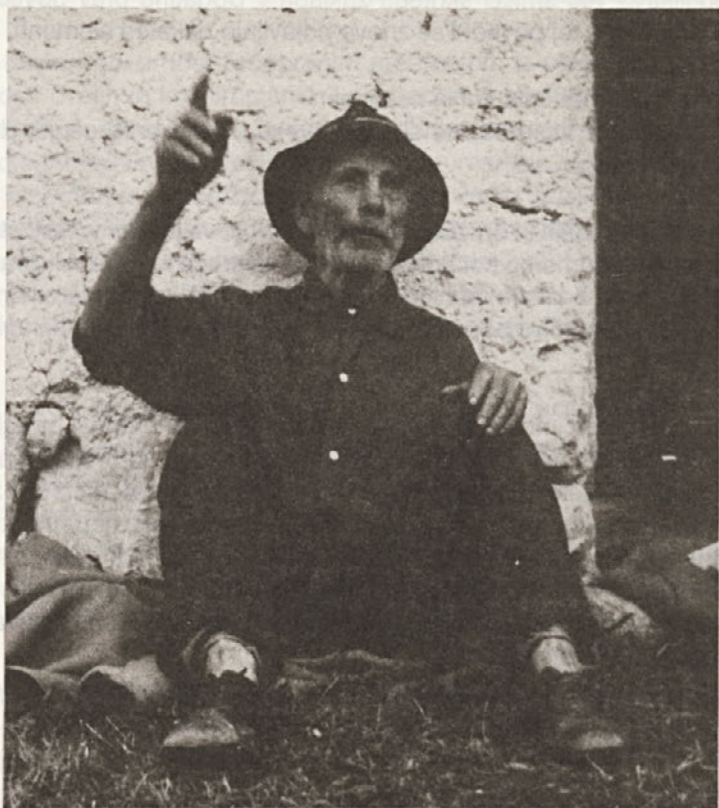
Nastale so ob resničnih dogodkih, ki jih je v preteklosti po svoje obarvala ljudska domišljija. Precej je motivov o krutosti fevdalcev, zlasti tolminskih grofov. O kmečkih puntih v izročilih pa skorajda ni sledu.

Razlagalne povedke

Razlagalne povedke so najobsežnejši razdelek z 37-imi povedkami. Nekatere imajo poleg razlage še legendni značaj. Ta aitiološka besedila so pravzaprav nekakšna ljudska znanost, svojevrstna razlaga nastanka stvaritev narave in tudi človeških rok⁵³. Dolenc v ta razdelek uvršča tudi razne prerokbe o koncu sveta.

Strašljive povedke

Strašljive povedke so bile na celotnem Tolminskem zelo razširjene. Pripovedovali so jih otrokom in odraslim doma in ob zimskih večerih. V večini povedk prevladuje motiv mrliča oz. svarilo, da se ne sme igrati vloge mrtveca, kajti kazen za to je zaresna smrt.

Pravljičar Joza Kravanja Marinčič iz Trente (foto: V. Vodušek)

Roparske povedke

To so zgodbe o roparjih in tatovih, temeljijo na resničnih dogodkih iz preteklosti. Pomemben motiv so cestni roparji ali ravbarji, o katerih zgodovina poroča, da so ropali trgovce na cesti od Čedadu do Predila.

Šaljive povedke

Poleg grozljivih povedk se kot protiutež pojavijo šaljive povedke, saj so se ljudje ob njih od srca nasmejali. Priljubljen motiv vaškega posebnega je Mevše, iz katerega je Fran Milčinski ustvaril Podruga Martina.

Živalske povedke

Živali se v povedkah pojavljajo na dva načina: v zvezi s človekom ali pa se dejanja dogajajo med samimi živalmi, ki se obnašajo kot ljudje. Na Tolminskem ti motivi niso tako pogosti kot npr. v sosednji Reziji.

S tem razdelkom se knjiga zaključuje. Novelistične povedke imajo raznovrstno, a zanimivo in zelo duhovito vsebino, velikokrat hudomušno začinjeno. Imajo lahko tudi neki nauk ali moralo, kjer izstopa predvsem povedka Srečni šuštar⁵⁴. Njen nauk se zaključuje s spoznanjem, da bogastvo ni pogoj za srečo.

SKLEPNE MISLI

Kaj so povedke? Kako jih opredeljujemo? Kaj jih opredeljuje? Kaj lahko iz njih razberemo?

Pred in ob branju povedk se nam vedno znova pojavljajo ta vprašanja. Na žalost pa odgovor nanje ni tako preprost in enostaven. Teoretsko naravnano raziskovanje povedk in ostalega pripovednega ljudskega blaga je pri nas še vedno pomanjkljivo in šibko, zato vlada pri opredelitvi posameznih zvrsti prava zmeda. Morda je našemu dojemanju in vtisu, ki je nastal ob branju tolminskih povedk, še najbližja opredelitev Alenke Goljevšček. "Pripovedke govorijo o nenavadnih osebah in dogodkih, verjamejo v resničnost povedanega, njihovo oblikovanje je individualizirano in realistično: osebe imajo lastna imena, navajajo se čas in kraj, razne krajevne posebnosti v navadah, običajih, hrani, obleki itn. Prikazujejo svet, v katerega vdirajo od onstran skrivnostne, demonične sile, ki človeka presenečajo, vznemirjajo, ga navdajajo z grozo, mu pretijo z uničenjem. Človek razumljen kot tragično in minljivo, demon kot večno in nadmočno bitje. Dogajanje je doživeto globoko, a je duhovno neobvladano: prepada med tostranskim in onostranskim se ne da premagati. Zato pripovedke dostikrat ostajajo odprte in ne dajejo odgovorov na vprašanja, ki jih zastavljajo. Odprte so tudi formalno: dostikrat sploh ne gre za zaključeno zgodbo, ampak za poročilo o nenavadnem, vznemirljivem, grozo vzbujajočem."⁵⁵

Goljevščkova se s svojo definicijo precej približa temu, kar nam pokažejo in povedo tolminske povedke, četudi svojo opredelitev rahlo patetično in poetično obarva. Resda se v povedkah pojavljajo demonična bitja, ki pa le niso tako nadmočna in neuničljiva. Človeka je res strah, toda s pogumom, s srčnostjo, nekakšno čistotjo, predvsem pa z razumno logičnostjo ta strah premaga. Tudi njena trditev, da je človek razumljen kot tragično in minljivo bitje, za tolminske pripovedke ne drži povsem. V ljudeh se namreč čuti volja po življenju, po znanju, po boljšem jutri.

Vsekakor pa prvi del njene definicije povsem drži. Tolminske povedke nam res povedo o Tolmincih ogromno, vendar le pod pogojem, da jih gremo prebrat pripravljeni. To pa pomeni, da moramo vsaj v grobih obrisih poznati zgodovino, gospodarsko zgodovino in etnološke značilnosti. Tem po eni strani precej papirnatiim vedam, povedke vdahnejo duh časa, mišljenja in medsebojnih odnosov ljudi. Kakšne so bile dajatve, lahko preberemo v urbarju. Prav tako lahko iz tega

sklepamo kašno je bilo gospodarstvo. Lahko poznamo posodo in nošo iz nekega časa, toda mišljenja ljudi, njihovih upov, strahov, odnosa do narave, odnosa do otrok, do žene, moža, do vsega kar jih obdaja urbar in drugi podobni pisani viri ne morejo dati. Vse to je zapisano v srcih, dušah in glavah ljudi in tvori njihovo prizmo pogleda na svet. Ostaja zapisano brez pisala v spominu ljudi in se preko ustnega izročila prenaša naprej, dokler se ne najde nekdo in vse otme pozabi s svinčnikom in papirjem v roki.

Niti pravljice, niti bajke, niti legende in burke, ne zmorejo takšne zrcalne podobe družbe in odnosov v njej v nekem času, kot ravno povedke. Starejša kot je povedka več je simbolike in manj je konkretnih podatkov v njeni vsebini. Bliže našemu času je, več je konkretnih podatkov in več zgodovinskih dogodkov. Morda je takšen odnos med podatki in časovnim nastankom vendarle varljiv, saj je naša definicija konkretnega podatka ali zgodovinskega dejstva, povezana prav z našim poznavanjem zgodovine. In logično je, bližji kot so nam dogodki, bolj jih poznamo in imamo zapisane.

Če iz vsega zgoraj povedanega in naštetega potegnemo kratek zaključek, potem lahko rečemo, da so povedke (oz. pripovedke) nujno dopolnilno branje za vse zgodovinarje, etnološke in sociologe, če hočejo poznati in resnično dojeti določen čas in vse kar se je v njem dogajalo.

OPOMBE

1. Miklavčič - Brezigar Inga, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Občina Tolmin, tipkopis, str.6-9
2. Kremenšek Slavko, Obča etnologija, Ljubljana 1978, str.245.
3. Pod vplivom profesorja in pisatelja Fran Erjavca, ki je od leta 1871 poučeval na goriški realci, sta začela z zbiranjem ljudske pripovedniškega blaga:
 - Jožef Kenda (1859 - 1929) iz Temljina
 - Andrej Gabršček (1864 - 1938) iz Kobarida, ki je zbrane pravljice objavil leta 1894 v dveh snopičih pod naslovom Narodne povedke iz Soških planin.Vidnejše delo pri zbiranju in objavljanju ljudskega pripovedništva na Tolminskem pa so opravili še:
 - Joža Lavrenčič iz Kreda, ki je leta 1921 objavil prepesnjene pravljčne in povedne motive v knjigi z naslovom Gorske pravljice.
 - Ciril Drekonja iz Temljina, ki je svoje in še neobjavljene Kendove zapise objavil leta 1932 v knjigi z naslovom Tolminske narodne pravljice.
4. Dolenc Janez, Tolminske pravljice, Ljubljana 1989, str.204.
5. ibid
6. Janez Dolenc, profesor slavistike, je prišel na tolminsko učiteljsko leto 1957. Svoje dijake je takoj vključil v akcijo zbiranja ljudskih izročil, kar je delal tudi sam vsa dijaška in študentska leta v domači Poljanski dolini. Delo je nadaljeval tudi na Tolminskem. Skupaj z dijaki je zbiral ljudsko izročilo celih štirideset let t.j. do leta 1987. Nato se je odločil, da zbrano gradivo izda. Doslej sta izšli že dve knjigi in sicer Tolminske pravljice in Zlati Bogatin, večina zbranega gradiva pa še čaka na obdelavo in pripravo za izdajo.
7. Dolenc Janez, Zlati Bogatin, Ljubljana 1992, str.8-10.
8. ibid
9. Dolenc Janez, Zlati Bogatin, Ljubljana 1992, povedke št.3, 4, 5, 8, 14, 15, 17, 22, 23
10. ibid, povedke št.6, 7, 10, 11, 19,

11. ibid, povedke št.9, 14,
12. ibid, povedke št.26, 28, 29, 30, 31
13. ibid, povedka št.13
14. ibid, povedki št.12, 27
15. ibid, povedka št.33
16. ibid, povedke št.2, 20, 21, 24
17. ibid, povedka št.25
18. ibid, povedka št.32
19. ibid, povedka št.34
20. ibid, povedka št.35
21. Grafenauer Bogo, Prihodi Slovanov, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str.106.
22. Janez Dolenc prevaja narečno besedo duga, duja baba kot divja baba.
23. Dolenc Janez, Zlati Bogatin, Ljubljana 1992, povedke št.3, 4, 14, 19, 23, 28, 30, 31,
24. ibid, povedka št.19
25. ibid, povedka št.17
26. ibid, povedka št.15
27. ibid, povedka št.22
28. ibid, povedka št.26
29. ibid, povedka št.28
30. ibid, povedki št.7, 10
31. ibid, povedki št.17, 31
32. Čarni Ludvik, Teorija formacij družbe, Ljubljana 1979, str.129
33. Dolenc Janez, Zlati Bogatin, Ljubljana 1992, povedka št.27
34. ibid, povedka št.12
35. ibid, povedka št.9
36. ibid, povedka št.38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 53, 54, 55, 56, 57
37. ibid, povedka št.42
38. ibid, povedka št.54
39. ibid, povedka št.56
40. ibid, povedka št.53
41. Sedmak Drago, Ekonomska in politična migracija prebivalstva na Bovškem, referat za posvet Soški razgovori, Bovec, 24.-26. 9. 1993, str.2
42. ibid
43. Čarni Ludvik, Teorija formacij družbe, Ljubljana 1979, str.137
44. Dolenc Janez, Zlati Bogatin, Ljubljana 1992, povedka št.52
45. ibid, povedka št.37
46. ibid, povedka št.64
47. ibid, povedka št.58
48. ibid, Janez Dolenc na koncu knjige v slovarju narečnih in manj znanih besed razlaga besedo kalamon kot čarovno knjigo Kolomonov žegen
49. ibid, povedka št.66, košpe so pastirske cokle, narejene iz samega lesa
50. ibid, povedka št.67
51. ibid, povedka št.78
52. ibid, povedke št.60, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 84
53. ibid, str.9
54. ibid, povedka št.187
55. Goljevšček Alenka, Pravljice, kaj ste?, Ljubljana 1991, str.42-43